

ביקורת על ספרו של פרופ' עמנואל אטקס:

"הציונות המשיחית של הגאון מווילנה; המצאתה של מסורת"

משה נחמני

טיעוניו של אטקס

בספרו 'הציונות המשיחית של הגאון מווילנה - המצאתה של מסורת', טוען פרופ' עמנואל אטקס כי "הפרושים" שעלו לארץ ישראל בראשית המאה התשע עשרה, כשבראשם אחדים מתלמידי הגאון מווילנה, ביקשו לייסד בה מרכז חשוב של לימוד תורה, ולא עלו ממניעים משיחיים. בשיאה לא חרגה ציפייה זו מגבולות ההשקפה המסורתית המייחלת לגאולה בידי שמיים.

לדבריו, ר' שלמה זלמן ריבלין (1884-1962), מורה לחזנות, הוא המחבר של האגדה על משיחיותם של תלמידי הגר"א. בתוך כך טוען אטקס שהספר 'קול התור', הכולל פרקים במשנת הגאולה על פי הגר"א, ומיוחס לרבי הלל ריבלין, הינו מעשה זיוף של נינו, רש"ז ריבלין, מהחל ועד כלה. לדעת אטקס, בצורה דומה זייף רש"ז חיבור בשם 'ברית אבות בסערת אליהו', המכיל פזמונים משיחיים המבוססים על משנת הגאולה של הגר"א כביכול, ותלה אותו באביו ר' יוסף ריבלין, שלא היה בכוחו לחבר פזמונים כאלו.

"מה היו המניעים שעמדו ביסוד המפעל הזה" של הזיוף, שואל אטקס. ועונה: "הוא [רש"ז] ביקש להשליך על הגאון ותלמידיו את הרעיונות של מבשרי הציונות, הרבנים צבי הירש קלישר ויהודה חי אלקלעי, וכן של כמה מן הרבנים שתמכו בחיבת ציון. ואילו את 'היישוב הישן' הם תיארו כחברה שאימצה את עיקרי האתוס הציוני".

בייחס לעדויות של אנשי הישוב הישן, שלכאורה תומכים בגירסת "תורת הגאולה של הגר"א" כותב אטקס: "הם אינם היסטוריונים ואינם מביאים כל עדויות שעליהן אפשר לסמוך את דבריהם. מדובר בצאצאי היישוב הישן המזדהים עם המפעל הציוני ואשר על כן הם מבקשים לייחס לאבותיהם זכות ראשונים".

להצדיק צדיק

בדברים שלהלן אבקש לפרוך מכל וכל את טענותיו של אטקס, לא רק למען הצדק ההיסטורי, אלא גם בשביל "להצדיק צדיק". אני רוצה ללמד זכות על יהודי כשר, רש"ז ריבלין, שלפתע מואשם על ידי פרופ' אטקס במעשה נוכחות. קיימא לן שראוי "לדון לכף זכות כל אדם, אפילו מי שהוא רשע גמור", כל שכן אדם כמו רש"ז ריבלין שהוחזק ככשר עד היום - בוודאי שאם יש לנו אפשרות לדון לכף זכות, זוהי חובתנו, הן מבחינה הלכתית והן מבחינה מוסרית.

רש"ז ריבלין עבד למחיתו כחזן ומורה לחזנות, וניהל את מכון 'שירת ישראל'. הוא נודע כדרשן וחוקר של תולדות הישוב הישן מתקופת היווסדו על ידי תלמידי הגר"א. והנה טוען פרופ' אטקס שרש"ז ריבלין היה שקרן ונוכל, ובדה מלבו תיאוריה ענקית ומפורטת, גדושה בשמות, פרטים ותאריכים, על "ציונות הגר"א ותלמידיו". אטקס סובר שכל הידע שלנו על המשיחיות של הגאון מוילנה ושל תלמידיו העולים ארצה במצוותו – הומצא על ידי רש"ז ריבלין, ובזדון, ובמשך השנים בדיותיו קנו את מקומם בעיקר במגזר הדתי לאומי, למרות שהן חסרות שחר. לסל הזיוף דוחף אטקס לא רק את סדרת הספרים של קורות הישוב הישן – 'מוסד היסוד', 'חזון ציון' ודומיהם, אלא גם את 'ברית אבות בסערת אליהו' – פזמונים משיחיים שחיבר אביו של רש"ז, ר' יוסף ריבלין, ובהם נכללים גם חזיונות בגוף ראשון שלכאורה זכה להם; וכן הוא מכתיר כמזויף את הספר המפורסם 'קול התור', המיוחס לרבי הלל ריבלין תלמיד הגר"א, וכתוב בשמו בגוף ראשון. בעיני אטקס, פעילותו המחקרית של רש"ז, לה הקדיש את מיטב שנותיו, אינה כפי שחשבונו – מחקר היסטורי מקיף על תקופה נשכחת, אלא "תרמית" בלבד.

לפני שאמשיך בדבריי אני רוצה להבהיר שאני מעריך את עבודתו המקיפה והיסודית של פרופ' אטקס, ואני מודה לו שהחכים אותי בדברים רבים. השאלות וההתמיהות שהוא מציב בסוגיה זו, הנן כבדות משקל, וראויות להישאל. אלא שאני רוצה להפך בזכותו של רש"ז ריבלין, ולהראות שקושייתו של אטקס על תיאוריית המשיחיות בקרב תלמידי הגר"א אינן מחייבות את המסקנות אליהן הוא הגיע. אדרכה, לפי המקורות שאציג להלן, אשר חלקם נעלם מעיניו של אטקס, אין כל ספק שאכן היו בקרב קבוצה זו מגמות משיחיות.

מאפייניה של עליה משיחית

בראשית דבריי אני רוצה להציג את הפרמטרים היסודיים שבכוחם נוכל לקבוע בנקל לגבי כל עליה ארצה האם היא משיחית, כלומר האם יש בה כוונה להיות חלק מתהליך גאולה, אם לאו. מדובר בארבעה סממנים שלפחות אחד מהם אמור להימצא בכתבים המתארים את העלייה:

א. "עת פקידה": הכרה בכך שאנו נמצאים בעת קץ, או בזמן של פקידה אלוקית.

ב. "התערותא דלעילא": הכרה בכך שמקורם של העלייה וההתיישבות אינו ביוזמות אנושיות (שהיו מצויות גם בזמן הגלות), אלא מדובר בהיענות להערה אלוקית (המתבטאת בהתפתחויות היסטוריות בגולה ובארץ ישראל). עם ישראל חוזר לארצו "כי פקד ד' את עמו".

ג. "בשם כל ישראל": הצגת העלייה היחידאית או הקבוצתית כחלק מעליה לאומית, ולא בתור עליה פרטית של יחידים כפי שהיה לאורך שנות הגלות¹.

ד. "תקוות גאולה": הבעת תקווה שמתוך העלייה וההתיישבות, למרות דלותם, תצמח ישועה לכל עם ישראל. זאת לעומת עליות קודמות, שאינן משיחיות, שמטרתן הייתה רק כדי לקיים מצוות

¹ אציין כדוגמה אחת מיני רבות: בחוברת תקנות חברת 'נחלת יעקב', אשר נדפסה בירושלים בשנת "קיבוץ גלויות" לפ"ק [=תרנ"ז] הובא מכתב מאת מייסדי השכונה (בהם רבי שלמה זלמן בהר"ן), ובו הם כותבים: "הן כאשר ה' אלוקינו אלוקי ישראל השוכן בציון עשה עמנו ניסים ונפלאות ברוב רחמיו והשיב אותנו עמו בית ישראל לארצו ולעיר קדשו ירושלים בעת חורבה תובב"א וזיכה אותנו יושבי ציון וירושלים תובב"א וכל יושבי ארץ ישראל לקיים מצוות ישיבת ארץ ישראל... ומקיימים אנו המצווה הזאת בשם כל ישראל אחינו שבגולה..."

תלויות בארץ וללמוד בה תורה, או אף רק כדי להיקבר בה, וממילא לא הודגשו בהן תקוות לגאולה מעשית².

גם לגבי תכניות של בנייה והתיישבות בארץ יש לשים לב: האם מדובר רק על בניית בתי מגורים לרווחת יושבי הארץ, או שמא מדובר כבר על התחלה (גם אם קטנה) מתהליך גדול של ישוב כל ארץ ישראל לכל מרחביה.

מעתה, כשאנו באים לחקור האם היתה מגמה משיחית בקרב תלמידי הגר"א העולים ארצה, איננו צריכים לחפש ביטוי מפורש כמו "אתחלתא דגאולה". באותה תקופה לא היה שייך לדבר על מושגים כאלה, ולו רק בגלל ההתנגדות שהיו מעוררים. הנה, גם היום, לאחר מאה וחמישים שנה, ביטויים אלו צורמים באוזן החרדית. המצב של העם היהודי היה כל כך קשה באותה תקופה, שזה היה נראה תלוש מהמציאות, והזוי לחלוטין, לצאת בתרועות "אתחלתא דגאולה". מה שכן אנו יכולים לחפש בתעודות מהתקופה ההיא, זה האם בא לידי ביטוי בתעודות אלו לפחות אחד מהסממנים המשיחיים הנ"ל?

ובכן, כל מי שבקי בספרות שנכתבה באותה תקופה, יודע שהתשובה היא בפירוש "כן".

מצוי תחת ידי מכתב מודפס מאת מנהיג תלמידי הגר"א, רבי ישראל משקלוב, משנת תק"ע (1810), הנקרא "אגרת הכולל". זהו המסמך הקדום ביותר מתקופת עליית תלמידי הגר"א לאחר עלותם ארצה, וכבר בו באים בו לידי ביטוי הסממנים המשיחיים שהצגתי לעיל: א. התלמידים עלו ארצה בשם כל ישראל, כשליחים לפני המחנה. ב. יש כוונתם ליישב את כל מרחבי ארץ ישראל. ג. הם נמצאים בזמן פקידה, שהרי "הארץ מתעוררת... שופכת תחנון בעד בניה" (יש לשים לב לסגנון החדש שבו מתוארת קריאת ארץ ישראל, המתעוררת מעלפונה, אל בניה שישבו אליה). וגם כותבים: "עתה רעיתי יפתי הגיע עת הזמיר וקול התור נשמע בארצנו, קלא דאורייתא מתגברין". ד. התלמידים העולים מכירים בכך ש"שכחת הארץ הקדושה גורם חס ושלום אריכות הגלות", כלומר האחריות ליישוב הארץ וממילא לסיום הגלות היא בידינו, ולא בידי המשיח.

כל הסממנים המשיחיים הללו אינם קיימים בעליות הקודמות, בשנות הגלות.

מכתביהם של רבי אריה נאמן ורמ"מ משקלוב

לחיזוק העניין אביא מקור נוסף שפחות מוכר, והוא מכתבו של רבי אריה נאמן (תק"ס-תרל"ז), מהעולים הראשונים מווילנה וממנהיגי עדת הפרושים בירושלים (המכתב נכתב בשנות התר"ך):

"מת"ר ואילך תרעין ברחמין פתיחין ונס יגון ואנחה והיתה הרווחה וחיים בירושלים, וגם אז ניתן כל אה"ק וסוריא תחת מלך מצרים והנהגתו... ונתן רשות להקונוסוליה מכל המלכים שישבו פה עה"ק, והוקל מעלינו עול הגלות מעט, ומאז ניתן רשות לאחינו בני ישראל שיכנו ויקחו קרקעות וזכינו לבניין החורבה ושאר בנינים, ואחרון חביב בבית הכנסת שהניחו לנו אבותינו מקום להתגדר

² הרבה מחוקרי תולדות עליית תלמידי הגר"א נוהגים להתעכב ולעיין בגוף מכתביהם של העולים, ולנסות לדלות מהם רמזים משיחיים. לדעתי הפתרון נמצא לעיתים דווקא בסימוי המכתבים, בהם מביעים העולים את משאלתם לקירוב הגאולה על ידי עלייתם והתיישבותם בארץ. תקוותם זו היא הסימן המובהק לכך שבמעשיהם היתה טמונה כוונה מהפכנית, ולא כבעליות קודמיהם.

לפאר ולרומם בית אלוקינו... וראינו בזה הבנין התערוותא דלעילא ובונה ירושלים ה' לשון הווה, סולם מוצב ארצה וגו'..." (פנקס ירושלים, גרייבסקי, תרצ"א, עמ' ג').

מלבד הסממנים המשיחיים הבולטים במכתב זה, נדמה שאנו רואים גם הכרה בכך שבשנת ת"ר אכן התרחש מהפך היסטורי, בדומה למה שנכתב ב'קול התור' בכמה מקומות על שנה זו כשנה יסודית בתהליך הגאולה, על יסוד דברי הזוהר הקדוש פרשת וירא (דף קי"ז) אשר שם נאמר "ובשית מאה שנין לשתיאתא יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבועי דחכמתא לתתא ואיתתקן עלמא לאעלי בשביעאה וכו'" (גם בכתבי הגר"א הידועים ישנם רמזים לזיהוי שנת ת"ר כשנה משמעותית של משיח בן יוסף).

כך גם במכתבו של רבי מנחם מנדל משקלוב על בניית 'החורבה' (מובא ב'השיבה לירושלים' עמ' 26-27) אנו מוצאים סממן משיחי. הוא חוזר וכותב כמה פעמים שבבניין ירושלים ישנה התערוותא דלעילא שהיא היא המולידה את הפעילות האנושית: "ה' נתן לנו אחיזה של קבע בעיר קדשנו... אלוהי ישראל בונה את חורבות ירושלים". ובמכתבם של תלמידי הגר"א משנת תקצ"ו (שם): "לולא ה' חפץ בנו לא הראנו את כל אלה, להביאנו אל המנוחה ואל הנחלה סימנא מילתא היא אתחלתא דגאולה". המילים החשובות כאן הן לא רק אלו השגורות אצלנו כיום - "אתחלתא דגאולה", אלא דווקא תחילת המשפט, המלמדת על כך שתלמידי הגר"א מבינים שהצלחת עלייתם מעידה על כך שמדובר במהלך אלוקי שבו הקב"ה משיב נדחי ישראל. ההצלחה הרבה - שלא זכו לה קודמיהם - היא רק הסימן על כך.

אמנם גם אם לא היינו מוצאים שום ביטוי משיחי בכתבי תלמידי הגר"א, היינו קובעים שעלייתם הייתה משיחית, והיינו סבורים שהיא היתה בבחינת "אתחלתא דגאולה". גם אם אז, באותם ימים קדומים כשהם "זורעים בדמעה" הם לא יכלו מספיק להבין זאת, הרי שכיום במצבנו המבוסס והפורח בארצנו הקדושה אנו יכולים להביט אחורה ולקבוע למפרע היכן נעוצה התחלת העניין. אם אנו יוצאים מנקודת הנחה שעליית תלמידי הגר"א, ופעילות בניהם, אכן יצרה מהפך היסטורי בהתיישבות בארץ, נמצא שעלייתם היתה אתחלתא דגאולה.

כוונות משיחיות בהקמת השכונות

'קול התור' הנו חיבור אותנטי של תלמידי הגר"א העולים ארצה, אשר עובר במסורת לבניהם אחריהם, ועל פי הרעיונות המובעים בחיבור זה נבנית ירושלים, כיסוד ליישובה של ארץ ישראל כולה. ההוכחות לאמינותו של 'קול התור' נמצאות בכל אחת מהשכונות החדשות שנבנו בירושלים מחוץ לחומה משנת תרכ"ו ואילך. שכונות אלו הוקמו ידי צאצאי תלמידי הגר"א לפי משנה משיחית סדורה.

מי שיקרא את התעודות והתקנות של השכונות הראשונות, יראה כמעט בכל תעודה פסוקים של ישועה ונחמה, המדברים במפורש על גאולה, "קִיבוץ גְּלוּיוֹת", וכדומה. גם הגימטריות של השנים בהן נדפסו תעודות אלו, מרמזות על כוונה משיחית. החתומים על תקנות אלו הם מראשי הישוב הישן בירושלים, מהם גם כאלו שלימים התנגדו בחריפות לתנועה הציונית.

יש לציין שרש"ז ריבלין, שלפי אטקס הוא ממציא התיאוריה המשיחית של משפחת ריבלין בפרט ותלמידי הגר"א בכלל - לא ייחס חשיבות מרובה לרמזים אלו המצויים בתעודות הקמת השכונות, וכמעט ולא מזכיר אותם בספרו 'מוסד היסוד' העוסק בהקמת השכונות. זוהי הוכחה מוצקה לכך

שרש"ז לא המציא את המשיחיות בקרב תלמידי הגר"א, כפי שסבור אטקס, אלא המשיך את דרכו של אביו, מייסד השכונות על פי מסורת רציפה של תלמידי הגר"א.

למרות שדי היה בהבאת הוכחה אחת כדי לפרוץ לחלוטין את טענתו של אטקס מן היסוד, אביא כאן שלוש הוכחות, וישנן עוד רבות נוספות.

א. מצויה תחת ידי מודעה גדולה בה נדפסו תקנות חברת 'אבן ישראל', בשנת תרל"ה (1875). לדעתי המודעה נוסחה על ידי ר' יוסף ריבלין, אשר הנו גם אחד מהחתומים עליה. בראש הדף מתנוסס הפסוק "הרחיבי מקום אהלך ויריעות משכנותיך יטו אל תחשוכי".

פסוק זה הוא בוודאי משיחי מובהק, וכבר אנו למדים ממנו על המגמה המשיחית של מייסדי השכונה. אבל מה שמפתיע הוא שהפסוק הזה הוא אחד מיסודות הספר 'קול התור', ותואם להפליא לתפיסת מצוות "ההרחבה" העומדת ביסוד המסורת הריבלינית. ב'קול התור' נכתב: "הרחיבי מקום אהלך וכו' (ישעיה כ"ד) – מצות הרחבת הגבולים הוא בתפקידו של משיח בן יוסף כדבר ה' אל יונה הנביא שהוא היה במעלייתא דמשיח בן יוסף, להשיב גבול ישראל".

ב. בדף תקנות שכונת 'מאה שערים' משנת תרל"ה (1875) מופיעים בראשו הפסוקים "הרחיבי מקום אהלך וכו'" (ישעיה נב ב) וכן "ושמתי כ'דכ'ד שמשותיך" (שם יב). סימן ההפסק המוזר במילה כדכד, תואם במדויק את הנכתב ב'קול התור': "וכן ממה שהובטח לנו במצות הרחבה, הרחיבי אהלך וכו' (ישעיה נ"ד) ושמתי כדכד שמשותיך היינו חומותיך כפירוש רש"י (ב"ב ע"ה) היינו מדת הרחמים במדת הדין כהבטחת הקב"ה (בגמרא שם) בענין שהם וישפה להוי כדין וכדין".

נוסף על כך, בספר התקנות של השכונה שנדפס בשנת תרמ"ט (1889) מוצאים אנו הוכחה לכך שהמייסדים ראו בבנייתה צעד חשוב בגאולה. הם כותבים שבניית ירושלים בימיהם דומה לתקופת יסוד המעלה על ידי עזרא בבית שני. כן רואים את הצוואה לדורות שנכתבה שם למען יעמדו ימים רבים שהגאולה בזכות תלויה "במעשה", וכאשר לא זכו היא באה קמעא קמעא בדרך הטבע. "כאשר עיינו רואות כעת בעוה"ר, ואך עני ורוכב על החמור".

בשער הספר הנ"ל נכתב שהשכונה נבנית באחת מחורכות ירושלים לצד מערכת צפונית. הדבר זה לנכתב ב'קול התור' שעיקר בניינה של ירושלים הוא צפונית מערבית. "התחלת בנינה של ירושלים צפונית מערבית, מראש אמנה, כי משיח בן יוסף בצפון והשכינה במערב".

ג. מצויה תחת ידי תעודת תקנות חברת 'משכנות ישראל', משנת תרל"ז. בראש התעודה נדפס כיתוב באותיות גדולות: "משכני עליון" (שמו של בית המדרש בשכונה). מתחתיו נדפס בקטן יותר: "במשכנות ישראל". משמעות שמות אלו מובארים בספר 'קול התור':

"כל זמן שרוח הטומאה שולטת בהם אין רגלי קומת ברוש יכולות לעמוד בהם, מעכבת החיבור שבין ירושלים של מטה לבין ירושלים של מעלה, היינו חבור השכינה עם כנסת ישראל שבו תלויה כל הגאולה. המלחמה בשממה זו היא רק ע"י בנין אהלי יעקב ומשכנות ישראל במקומם".

מאחורי ייסוד השכונה ובית הכנסת בה, נמצאות כוונות משיחיות המופיעות ב'קול התור'. המייסדים רואים בבניית בית הכנסת פעולה רוחנית שעל ידה תתחבר ירושלים של מעלה ("משכני עליון") בירושלים של מטה ("משכנות ישראל"). יש כאן זהות מפליאה בין מנסח התקנות לבין 'קול התור', והוכחה מוצקה לקדמותו של החיבור, שהיה קיים, בצורה כזו או אחרת, כבר בשנת תרל"ז, ולא כפי שסבור אטקס.

לא זו בלבד, אלא שגם בספר הפזמונים אנו מוצאים את אותו הרמז. וכך כתב שם ר' יוסף ריבלין:
"משכנות ישראל בעיר אלקים. כ"משכני עליון" (בגימ' ירושלים) "בדרי מעלה". לחזות בנועם ה'
מעשינו יכונן".

אציין שגם הנוסח שקודם לפירוט התקנות (כמו למשל: "לצעוד הלאה במרחביה לבנות בתים רבים
שנה בשנה") דומה באופן יוצא דופן לסגנון של 'קול התור' וספר הפזמונים, וברור שמאותו מקור
ינקו.

ניתן היה להביא כאן תעודות של שכונות נוספות, ולהוכיח מהן שמייסדיהן, ובראשם ר' יוסף ריבלין,
עבדו בדיוק לפי התכנית המשיחית המתוארת ב'קול התור'. ולו היה סיפק בידי הייתי מוכיח גם
מהתעודות והפנקסים של הקמת פתח תקווה, בשנים תרל"ז-תרמ"א, שיסודותה בהררי קודש על פי
מסורות תלמידי הגר"א כפי שמבוארים ב'קול התור' (ה, א) על "ביעור השממה בכוונת עמק עכור
ל'פתח תקוה'", ועוד ועוד.

דברים אלו, שכנראה אינם ידועים לאטקס, סותרים את קביעתו הבאה: "הטענה שר' יוסף ריבלין
הסתמך ובנה כל פעולה ופעולה בעבודת הישוב על תורת הנסתר, תורת הקבלה בשיטת הגר"א, היא
אינה אלא בדיה שבדה שלמה זלמן ריבלין, שהרי כבר התברר שר' יוסף לא היה מקובל ופעילותו
בענייני הציבור התבססה על שיקולים מעשיים" (עמ' 148).

ההשקפה המשיחית מופיעה גם במכתבו של המקובל רבי יעקב יהודה לעווי (משנת תרכ"ו): "בארץ
ישראל מוסכם אצל כולם כי כטרם יבוא המשיח גאולה תהיה לנו ע"י רישיון מלכי האומות יר"ה
ויבנה בית מקדשנו כאשר היה בימי בית שני ונקריב קורבנות ואחר כך יתגלה משיח צדקנו".

וכך מספרים גם ראשי העסקנים בירושלים בשנת תרנ"ה:

"יש אשר למדו לשנוא ולהשניא חלילה את הרעיון של 'חיבת ציון' העולמית כשהיא בפני עצמה, מה
שלא עלתה על דעתנו מעולם, ויש אשר בדמותם כי שונאי אותו הרעיון אנו, חרפו ובזו את ירושלים
ואת רבניה... והכל יודעים כי עלילת שווא היא... לא שונאים אנו לרעיון חיבת ציון העולמי, כי אם
להפך – מאוהביו הנאמנים אנו, ולא זו בלבד אלא כי גם ממקדישיו ומעריציו אנחנו, ולא זו בלבד אלא
כי מיוצרי ובוראי אנחנו ומראשי מוציאו אל הפועל, כאשר יעידו עלינו העדים החיים והקיימים,
הם הפרוורים הרבים העוטרים את ירושלים מסביב... ורק אחרי שהתגשם הרעיון לפעולה על ידי בני
ארץ ישראל עצמם, אז החל אותו הרעיון לצמוח בחו"ל..."

כלומר בישוב הישן בירושלים, ובקרב צאצאי תלמידי הגר"א, רווחה השקפה של ישוב הארץ כחלק
מתהליך גאולה. הם נקטו בדרך אקטיבית, מתוך אמונה שלא צריך לחכות בשילוב ידיים עד ביאת
הגואל, אלא עלינו לעלות ארצה וליישב את השממה. הגאולה נובעת מהערה שמימית, ומוגשמת
בידי אדם. גישה זו נלמדת גם מעשרות מקורות נוספים מאותה תקופה, ובהם מכתבים ותעודות מאת
גדולי רבני ירושלים.

מסתבר שאוירה משיחית זו שררה בירושלים עד שנת 1918 בערך. בעקבות שחרור ירושלים על ידי
הבריטים, והגעת 'ועד הצירים' הציוני, החלה התנועה הציונית להשתלט על ארגון ההתיישבות
בארץ. כלפי זאת, הישוב הישן שחשש מאידיאולוגיה ציונית חילונית, נטש בהדרגה את רוחו
החלוצית, וחלל להזכיר את המסורת המשיחית שירש מתלמידי הגר"א.

המשיחיות אצל אבות משפחת ריבלין

בניגוד לכל האמור לעיל, ותוך התעלמות מהמקורות שהצגתי, טוען אטקס בלהט שלא הייתה משיחיות בבית מדרשו של הגר"א וגדולי תלמידיו, כולל אבות משפחת ריבלין. הוא קובע כי "המיתוס הריבליני הוא כל כולו יציר דמיונו ופרי עטו של שלמה זלמן ריבלין" (עמ' 170), ומבסס את קביעתו על מספר יסודות, אשר להלן אדון בהן.

אולם לפני כן אני רוצה להביא כאן עדות חשובה, שכמדומני אטקס לא מזכירה כלל בספרו, והיא מקעקעת מן היסוד את המגדל שבונה אטקס לתפארה בספרו על אודות חוסר המשיחיות, כביכול, בקרב אבות משפחת ריבלין.

פרופ' יוסף יואל ריבלין (אביו של נשיא המדינה) כתב בזכרונותיו תיאור מופלא על אחד מזקני משפחת ריבלין. לאחר קריאת הקטע הבא, תוכלו לשפוט בעצמכם האם אכן לא הייתה משיחיות במשפחת ריבלין, והיא הומצאה רק על ידי רש"ז בשנות הארבעים, כטענתו של אטקס:

"...יתר על כל השכנים האלה, עשה עלי רושם השכן שבא לאחרונה לגור בשכנותנו, הרכ ר' חיים ראצער ז"ל. כאן נפגשתי לראשונה פנים אל פנים אם אחד חשובי האסכולה העתיקה של בית מדרשו של הגר"א [...].

ר' חיים ראצער היה מילידי רייסין ושימש בחו"ל רב באחת העיירות. הוא היה תלמידו של ר' יצחק אייזיק ריבלין שהיה רב בטאליצין [...]. הרבה ספר לנו ר' חיים על רבו ר' יצחק אייזיק [ריבלין] בנו של ר' הלל ריבלין שעלה לירושלים [...].

מתוך ספוריו ניכר שהיה ר' יצחק אייזיק חולם על גאולה [...]. כך שמעתי מפיו שר' יצחק אייזיק הגיע בדמיונו עד כדי כך, שהיה מתהלך בטאליצין ברחובות בטלית המצויצת ומכריז שהוא עצמו "משיח". עד כדי כך הוביל אותו הגיגו בגאולה. ולא פלא הוא שאנו מוצאים רמזים גם בשירי ר' יוסף ריבלין ב"ר אברהם בנימין ב"ר משה מגיד אחיו של ר' יצחק אייזיק, הוא ר' יושע בונה השכונות שגם הוא מרמז לא פעם על עצמו שהוא לפחות נשמתו של משיח בן יוסף"³.

ר' יצחק אייזיק ריבלין נפטר בשנת תרכ"ט (1869). כלומר כבר בשנות הת"ר המוקדמות ישנה דמות רבנית בולטת במשפחת ריבלין, החדורה בתחושה משיחית אדירה, עד כדי הרגשה של "משיח" או כ"שלוחא דמשיחא". האם אנו צריכים הוכחה נוספת כדי לאשש את קיומה של המשיחיות אצל משפחת ריבלין שנים רבות לפני הופעתו של רש"ז ריבלין?⁴

³ ובמקום אחר כתב פרופ' ריבלין בניסוח מעט שונה:

"לא יחיד במשפחתו היה רבי יוסף [יושע ריבלין] ז"ל, בהגיגו אלה עד לכדי רגשות מיסטיים. סח לו לאבא ר' ראובן ז"ל, הרב הגאון ר' חיים ראצער ז"ל, תלמידו של הגאון רבי יצחק אייזיק ריבלין רב בטאליצין [ע"י שקלאב], שהיה – ר' יצחק אייזיק – מהלך ברחובות העירה עטוף בטלית מצויצת ומטיף על הגאולה וביאת המשיח, והגיע עד כדי כך שמרוב הגיגו במשיח נדמה לו שהוא "שלוחא דמשיחא".

ובספרו 'ראשית הישוב מחוץ לחומת ירושלים' (תרצ"ט, עמ' 47) ניסח כך: "היה מהלך ברחובות שקלאב עטוף בטלית ומטיף על הגאולה וביאת המשיח".

⁴ גם אם נחפש רבות, לא נמצא בחידושי 'בית יצחק' – שחיבר ר' יצחק אייזיק הנ"ל – אמירה משיחית כלשהי. מכאן הוכחה שאין הכרח שהשקפה ותחושה משיחית תבוא לידי ביטוי בכתב ובספר. עובדה זו פורכת את טענתו של אטקס, הסבור שמכיוון שאין אזכור משיחי בכתבי תלמידי הגר"א, הדבר אומר שהם לא היו משיחים.

דמותו של רבי יצחק אייזיק ריבלין הינה משמעותית לא רק כאחד מזקני משפחת ריבלין, אלא גם לאור העובדה שאטקס מיוחד פרק חשוב לבירור דרכו והשקפתו של הנכד, רבי יצחק צבי ריבלין, רבה של 'זכרון משה' בירושלים. אטקס מנסה לדחות את האפשרות שרי"צ ריבלין היה שותף בחיבור 'קול התור' והמסורת המשיחית (כאשר סבר בתחילה), בטענה שחיבורים אלו הנם קבליים המושתתים על תורת הגר"א, והרי "אין כל רמז לכך שרבי יצחק צבי ריבלין הסתמך [בדרשותיו] גם על ספרי קבלה או על כתבי הגר"א" (עמ' 78).

אטקס מפנה למספר דרושים של רי"צ ריבלין שנדפסו בחוברות 'חיבת הארץ', ומציין: "אין בהם הסתמכות על רמזי פסוקים ועל גימטריות". הוא מסכם: "אכן רי"צ לא היה מקובל, ואפשר ללמוד על כך גם מן השבחים שהעטירו עליו, הן בימי חייו הן לאחר מותו" (שם). את אחת מההוכחות לטענתו, מוצא אטקס בעדות הבאה, מתוך אותו יומן שכתב פרופ' יוסף יואל ריבלין, ממנו הבאנו לעיל. מה שמפתיע הוא שהקטע המצוטט על ידי אטקס, הוא המשכו של אותו הקטע המספר על משיחיות משפחת ריבלין! ופלא בעיניי איך נשמטה מעיני אטקס העדות החשובה שהבאתי, השופכת אור על המשיחיות במשפחת ריבלין.

על כל פנים, זהו המשפט שמביא אטקס מהיומן, כהוכחה לדבריו:

"בימי היה ר' יצחק צבי ידוע כבקיא בש"ס בבלי וירושלמי באותיותיהם, וכן בספרי הפילוסופיה של חכמי ספרד. ולא פעם שמעתי מצוטט עמודים שלמים בלשונו מתוך ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי, שהיה חביב עליו ביותר, כשהיה מביא אותו אסמכתא לדבריו בענייני הציונות וחיבת הארץ וערך לשון הקודש".

אטקס מעיר: "מכלל הן אתה שומע לאו: בקיאות בשני התלמודים ובספרות הפילוסופית של חכמי ספרד בימי הביניים – הן, ואילו בספרות הקבלה – לאו". והוא מסכם שוב: "הוא לא היה מקובל ואף לא עסק בכתבי הגר"א".

כאן אנו רואים דוגמה נהדרת לגישתו של אטקס במחקריו על המשיחיות של תלמידי הגר"א: "לא שמענו". לא שמענו על מסורת משיחית אצל תלמידי הגר"א; לא ראינו כתב יד מקורי של 'קול התור'; לא ראינו את מכתבים של גדולי ישראל על משיחיות הגר"א, ואם ראינו – אז לא ראינו את עצם כתב היד, וכנראה הם מזופים על ידי רש"ז ריבלין. זוהי דרכו של אטקס.

כלומר: מחקרו אינו מתבסס על תעודות כתובות, כפי שמקובל אצל חוקרים אחרים של תקופת תלמידי הגר"א (ובראשם ד"ר אריה מורגנשטרן), אלא על תעודות חסרות. הוא לא לומד מתוך הקיים, אלא מתוך מה שלא קיים.

אולם כלל נקוט בידינו: "לא שמענו – אינה ראייה"; וכל שכן כאשר "שמענו", גם אם מפי עד אחד, עדיין איננו מוכרחים לסתור את עדותו, על סמך הטענה "לא שמענו ממקור אחר". הדבר נכון שבעתיים כשמדובר בהפקת מידע מהתייחסויות שאינן ישירות. בשעה שאטקס מברר את דמותו של אנשי משפחת ריבלין, הוא מתבסס על מאמרים מסוימים שלא שמו להם למטרה לתאר בשלמות את אופיים וידיעותיהם של האישים הנ"ל, אלא ראו לנכון להתייחס לנקודות מסוימות בלבד.

כשפרופ' יוסף יואל ריבלין מתאר את בקיאותו של רי"צ ריבלין בש"ס ובתורת הנגלה, זה לא מחייב לומר שרי"צ ריבלין לא ידע את תורת הקבלה, אלא זה רק אומר שיוסף יואל ריבלין לא ציין זאת;

אם מפני שלא ידע את זה, או שלא ראה בכך מעלה יתירה שראויה לציון בזכרונותיו. הכלל הוא: לא כתוב – אינה ראייה!

ההוכחה לכך היא מתוך מחקרו של אטקס עצמו. בספר שלפנינו הוא מביא שתי עדויות שונות, סותרות אחת את השניה (על פי גישתו של אטקס), לגבי הדמות הבולטת בספר – רש"ז ריבלין. הנה שני בניו מספרים מנקודת מבטם על רמת בקיאותו התורנית, כאשר אחד מתארו כאדם ממוצע מבחינת ידיעותיו בתורה, ואילו השני מתארו כגאון אדיר ובקי נפלא...

יתר על כן: אם נעיין בדברי הזיכרון שנדפסו בעיתונות לאחר פטירתו של רש"ז ריבלין, לא נמצא שם הערכה לגדלותו התורנית, כזו המסוגלת להוציא מתחת ידי חיבורים כמו 'קול התור' או ספר הפזמונים. הוא מתואר אך ורק כחזן ודרשן. כך גם במאמרו של אלעזר הורביץ בעיתון 'הצופה', בו הוא חושף שרש"ז היה לא רק חזן ודרשן אלא גם "גדול ההיסטוריונים לתולדות הישוב הישן מזמן עליית תלמידי הגר"א". גם הורביץ, שמכיר מקרוב את רש"ז (ועבד עמו על המחקר ההיסטורי) לא טוען שרש"ז היה תלמיד-חכם בעל ידע תורני יוצא דופן (כזה המסוגל לחבר את הפזמונים ואת 'קול התור'). ובכן, אם נקבל את גישתו של אטקס עצמו, הנה לפנינו הוכחה ברורה שלא רש"ז הוא מחברם של החיבורים המשיחיים, שבוודאי דורשים ידע קבלי ובקיאות בש"ס.

כאן אני רוצה לייחד את הדיבור לבעיה אמיתית אותה מנצל אטקס, והיא חוסר התייעוד הכתוב של ראשית הישוב הישן, החל מעליית תלמידי הגר"א. אירועים שונים גרמו לכך שחומר עצום מתקופת ראשית הישוב אבד לחלוטין, ולכן אנו מגששים באפילה בנושאים אלו, ומאידך ששים על כל תעודה שנמצאת. ידוע לנו על ארכיונים ציוניים והתיישבויות חשוכים שאבדו בימי מלחמת העולם הראשונה, שהיו יכולים לשפוך אור גדול על הכוונות המשיחיות בעליית תלמידי הגר"א⁵.

גם דמותו של ר' יוסף ריבלין, ופעליו הרבים והחשובים, טרם זכו עד היום למחקר רציני. תמוה הדבר שלא נכתב ספר ביוגרפיה מקיף על אדם שעמד בראש הנהגת הישוב במשך עשרות שנים, ואשר תרם כה רבות לבניינה והרחבתה של ירושלים. במכתב שמצוי תחת ידי, כתב רבי שמואל סלנט בשבחו של ר' יוסף בין היתר: "כבוד גבר תמים ויקר רוח הר"ר יוסף ריבלין נ"י העומד על משמרת הקודש מזה כמה שנים וכל מעשיו באמונה, והוא עמוד התווך בבית הועד הכללי שכל ענייני העיר והחזקת הישוב נחתכים על ידו"⁶.

⁵ אובדן החומרים נזכר גם בספר 'מוסד היסוד', לצד אזכור של ועדים שונים שהוקמו במשך השנים כדי לפרסם את החומרים, ללא הצלחה. כך למשל אנו רואים בשער החוברת 'רבי יוסף ריבלין' שנדפסה בשנת תרפ"ו, בו נכתב כי החוברת היא "מבוא לספר הגדול 'בני הישוב', שיופיע בקרוב על ידי ועד מיוחד" (וראו גם מה שנכתב בעמוד האחרון בחוברת).

⁶ כאן אני רוצה לפרסם דבר שכמעט ואינו ידוע. ימים ספורים אחר פטירתו של ר' יוסף ריבלין נעשה ניסיון לאסוף חומר עליו, מאת מכיריו הרבים, וכבר הוכן כתב יד גדול (למעלה מ-300 עמודים), גדוש בסיפורים מרתקים. יתכן וחיבור זה יכול היה לפתור לנו אי אלו תעלומות בהן אנו נוגעים במאמר זה, אולם לצערנו כתב היד לא נדפס, ולפי מה שהבנתי גם צאצאי משפחת ריבלין אינם יודעים היכן הוא נמצא כיום. אם כי ידוע שהוא השתמר בידיים פרטיות (צילום של אחד הדפים נמצא תחת ידי). כך גם ידוע לי על אוסף מכתבים ופרוטוקולים חשובים בהם מתועדת פעילותו הענפה של ריבלין בשנות התר"ן, שטרם ראו אור. זהו מעט מהחומר ששרד מאותם ימים, אבל יש לו חשיבות מרובה להארת דמותו שנשכחה, ולברור סוגיות עמומות בתולדות הישוב הישן.

מחבר ספר הזוהר

אטקס טוען (בעמ' 171 ואילך) כי 'קול התור' נכתב כחיבור פסידואפיגרפי, בדומה לספר 'הזוהר', אשר "התפרסם לראשונה בספרד לקראת סוף המאה השלוש עשרה, אך יוחס לתנא רבי שמעון בר יוחאי". תופעה זו נעשית לדעתו "על מנת להעניק לו יוקרה וסמכות". בכך הוא כופר במסורת המקובלת, הרואה בספר הזוהר חיבור קדמון וסמכותי.

כהוכחה לדבריו מצטט אטקס את עדותו של המקובל רבי יצחק דמן עכו, אשר שמע מאשתו של רבי משה די ליאון, מפרסם הזוהר, את המשפט הבא: "אילו אודיע להם סודי זה שמשכלי אני כותב לא ישגיחו בדברי ולא יתנו בעבורם פרוטה, אבל עתה כאשר ישמעו שמתוך ספר הזוהר אשר חיבר רשב"י ברוח הקודש אני מעתיקם, יקנו אותם בדמים יקרים".

אטקס מבין שלפי עדות זו "בקשת הרווח הכספי הייתה המניע העיקרי שהדריך את ר' משה די ליאון". אלא שהדבר כמוכח לא מסתבר בעליל. האם יתכן שאדם ישקיע עבודה כה רבה ומסובכת כשביל כמה פרוטות? אטקס מציין כי "יש המטילים ספק באמינות העדות הזאת, וקשה להעלות על הדעת" את נכונותה. אולם לטעמי עדות זו נכונה וקיימת, ואין לנו שום סיבה לפקפק בה. אלא שצריך להבינה נכון, ולא כמו שמבין אותה אטקס.

נוכח שרבי יצחק דמן עכו, הגם שקיבל עדות זאת, לא נמנע מלייחס את ספר הזוהר לרשב"י. כיצד יתכן הדבר? אלא שמשמעותם האמיתית של דברי רמד"ל הינה הפוכה לחלוטין מהבנתו של אטקס (ושל חוקרים נוספים).

רמד"ל לא אמר מעולם שהוא המציא את החיבור, וכביכול תלה אותו בשמו של רשב"י כדי להרוויח כסף. אלא התכוון רמד"ל שהוא כתב את הזוהר בהשראה עליונה (בפרקטיקה קבלית של "שם הכותב"), וכך התחבר לנשמתו של רשב"י ויתר המקובלים, ומפיהם רשם את הדברים, לעיתים בלשונם של התנאים, ולעיתים בלשונם שלו. וכלשונם של רבי דוד די פאנקורבו: "דע באמת כי נתברר לי בלא ספק שמעולם לא בא לידו של ר' משה זה, ואין בעולם ספר זוהר זה, רק היה ר' משה בעל שם הכותב, ובכוחו כתב כל מה שכתב בספר הזה".

הדיון בין רמד"ל לבין אשתו הוא רק על השאלה איך להציג את הזוהר, האם כ"השראה אלוקית" – שהציבור לא יאמין לה, או כהעתקה מתוך כתב יד עתיק. ה"דמים היקרים" אינם המטרה של רמד"ל, אלא אבן הבוחן לאמונו של הציבור בטקסט אשר עלול להגיד "כי מליכו הוא בודה" את הדברים.

עניין זה, שלכאורה הוא שולי בייחס לעיקר מחקרו של אטקס, הנו למעשה חשוב מאוד. בהפוך על הפוך, אני מוצא את עצמי מסכים לחלוטין עם אטקס, בטענתו שתהליך התחברותו של 'קול התור' זהה לחיבורו של ספר ה'זוהר'.

ספר ה'זוהר' וספר 'קול התור' נערכו ופורסמו בתקופה מאוחרת לעומת חיי יוצריהם, וזאת על בסיס השראה והתדבקות בנשמות קדומות. זו בשום אופן לא כתיבה פסאודואפיגרפית, שאנו מביטים עליה כפסולה, אלא כתיבה נשגבת באמצעות השראה מיסטית. הבנה זו פותרת את רוב ככל התמיהות והקושיות שהעלו החוקרים כלפי ספר ה'זוהר' וספר 'קול התור', כולל הביטויים החדישים יחסית

המצויים בכמה מקומות, שיתכן ואינם הולמים את התקופה שבה כביכול נכתבו⁷. במאמר שאפרסם בקרוב אי"ה ארחיב בכך כדבעי.

'קול התור' אינו חיבור פסאודואפיגרפי מאוחר (כמו פרקי דרבי אליעזר, למשל), אלא חיבור קדום, מקורי ואותנטי. דרך חיבורם של רוב ככל ספרי הקודש היסודיים היתה בצורה עמומה, החל מחמישה חומשי תורה, הנביאים והכתובים (ובעיקר תהילים), דרך הגמרא והמדרשים, ועד לכתבי כמה מהמקובלים האחרונים. בכל הספרות הזו, שהיא קודש קדשים, איננו יודעים בדיוק מיהו היוצר, מיהו הכותב ומיהו העורך, ובמשך הדורות היו ויכוחים רבים, ולעיתים חריפים, סביב שאלות אלו. למרות זאת אנו מקבלים את אותם ספרים כהערצה ובעיניים עצומות. מסתבר שכך היא דרכה של התורה, להופיע דווקא מתוך הערפל.

בספרים אלו שהזכרתי, וכך גם ב'קול התור', יש להבדיל בין שלושה גורמים: מחבר הספר, עורך הספר, וחותר הספר. כאשר לעיתים נוסף גורם רביעי: מקור הספר, הקדום לשלושת האחרים (השוו לדבריו של הרמ"ק בעניין חיבור ה'זוהר').

ניקח למשל את ספר יצירה, המיוחס על פי המסורת לאברהם אבינו. כמדומני שאין שום רב שחושב שאברהם הוא שניסח את החיבור כפי שהוא מוכר לנו כיום, ועם זאת המסורת המקשרת את החיבור לאברהם - היא אמת לאמתה. אכן אברהם הוא "המקור" של ספר יצירה, ולכל היותר "מחבר הספר", אולם אין ספק שלאחר מכן נוספו שלבים של "עריכה" עד ל"חיתום הספר", שכלל גם עדכון לשוני, כנראה בתקופת בית שני.

'קול התור' - מקורו ברבי הלל ריבלין, בדברים ששמע מהגר"א בחייו, וכן בדבריהם של יתר תלמידי הגר"א אשר קיבלו מרבים את תורת האתחלתא לאחר פטירתו, והדרכות מעשיות ביישוב הארץ, באמצעות השראה עליונה (בדברים אלו נפתרות רוב ככל תמיהותיהם של החוקרים על אמינות התורה המשיחית המיוחסת לגר"א). אין ספק ש'קול התור' הוא חיבור אותנטי, הגם שעבר בידי צאצאי משפחת ריבלין כמה עדכונים ועריכות, שכללו גם הוספת ביטויים שלא היו קיימים בתקופתו של רבי הלל ריבלין.

אם כן, יחוס הספר לרבי הלל ריבלין הוא אמת, אם אנו מדברים על "מקור". אולם הוא אינו מחבר הספר. מיהו, איפוא, מחבר הספר?

אטקס טוען כי מחבר אחד לספר 'קול התור' ולספר הפזמונים המיוחס לר' יוסף ריבלין, זאת על סמך דמיון מדהים שיש בין שני החיבורים. לדעתו המחבר הוא רש"ז ריבלין, ומדובר בשני חיבורים שזויפו על ידו כמעשה תרמית (בדומה לחיבורו של ספר הזוהר, לפי גישתו של אטקס).

⁷ כנגד מקוריותם של הפזמונים נשמעו קולות ספקניים המעירים על ביטויים חדישים יחסית בהם, כמו: "לוקסוס", "מלחמה עולמית", וכדו'. אולם בבדיקה שערכתי במאגר האינטרנטי 'עיתונות יהודית היסטורית' מתברר שביטויים אלו אכן היו שגורים בדורו של ר' יוסף ריבלין.

ממילא מתיישבת פליאתו של אטקס: "דוד ויוסף ריבלין, בנו ונכדו של שלמה זלמן, מודים שיש בספר 'הפזמונים' מילים וביטויים שאינם הולמים את התקופה שבה כביכול נכתב. הם מסבירים תופעה זו בכך ששלמה זלמן ריבלין אכן התערב בנוסח הספר והוסיף לו 'נופך משלו'. הסבר זה מעורר פליאה, שכן למה לו לשלמה זלמן להתערב בנוסחו של חיבור שכתב אביו 'ברוך הקודש'?" (עמ' 154). אכן ביטויים אלו שהיו נראים כמודרניים לצאצאיו של רש"ז, יכולים להיות מקוריים. ו"המסקנה המתבקשת" שמציע אטקס בעקבות פליאתו, "שלנגד עיניו של שלמה זלמן ריבלין לא עמד נוסח קדום ומקורי של הספר, והוא חיבר אותו מהחל ועד כלה" - הינה מוטעית.

גם אני סבור שמחברם של שני הספרים הוא אחד, אולם הוא בשום אופן אינו רש"ז ריבלין. המחבר הוא אביו הדגול - ר' יוסף ריבלין, ממשיך המסורת של תלמידי הגר"א באתחלתא דגאולה, עמוד התווך של הישוב הישן, וראש בוני ירושלים החדשה מתוך אותה מגמה משיחית המתוארת ב'קול התור' ובפזמונים, כפי שהוכחתי. למיטב ידיעתי קביעה זו נאמרת כאן לראשונה, וכמובן זקקת ליבון.

ר' יוסף ריבלין הוא מחבר הספר 'קול התור', אשר מקורו אכן במסורות בני המשפחה החל מרבי הלל ריבלין. אכן, לאחר פטירתו, נערך החיבור על ידי כמה ממיודעיו (ובראשם כנראה רי"צ ריבלין), לאחר מכן סוגגן מחדש בידי רש"ז ריבלין, ולבסוף נחתם בידי אחרים.

בקצירת האומר אציין עובדה מעניינת שעד היום טרם נחקרה כדבעי. במאמריו הרבים שפרסם ר' יוסף ריבלין בעיתונות על בניית ירושלים (ואשר כונסו לימים בספר 'מגילת יוסף') הוא השתמש ברעיונות ובביטויים המופיעים ב'קול התור' ובפזמונים. מכאן הוכחה נוספת לקיומה של מסורת משיחית בקרב תלמידי הגר"א, אשר על פיה נבנתה ירושלים. בכמה ממאמריו ניתן למצוא רמזים על כך שנשמתו היא ניצוץ מנשמת משיח בן יוסף. נושא זה הינו עמוק ומורכב מכדי לדון בו כאן, וזקק בירור בפני עצמו.

האם תתכן קנוניה רבתי?

עשרות עדויות ישנן על השקפה משיחית בקרב תלמידי הגר"א, מהן שהובאו על ידי ד"ר אריה מורנגשטרן וד"ר רפאל שוחט. אטקס מתעלם מחלק מעדויות אלו, בשעה שכל אחת כשלעצמה דיה כדי להוכיח על קיומה של המשיחיות. להלן אני רוצה לדון דווקא על העדויות שאטקס כן מתייחס אליהן, אשר בניגוד לדבריו הן מאשרות את קיומה של השקפה משיחית בקרב תלמידי הגר"א.

אטקס מצטט את הרב ישעיהו חשין, צאצא לתלמידי הגר"א העולים ארצה, המעיד במאמרו על קיומה של כוונה משיחית בעליית אבותיו. אטקס טוען (לא בפירוש) שבגלל שהרב חשין הזדהה עם המפעל הציוני, לכן הוא ביקש לייחס לאבותיו זכות ראשונים על הפעילות הציונית.

בדברים אלו אני שומע שתי טענות:

א. הרב חשין סילף את ההיסטוריה בשביל אינטרסים של כבוד למשפחתו או לציבור אשר אליו הוא משתייך. ברוב פזיונותו אחר הכבוד, לא חשש הרב חשין שמישהו בן דורו, או אפילו ישישי הדור הקודם, יכחיש את עדותו.

ב. הרב ישעיהו חשין הוא ציוני, ולכן הוא הלביש את הגר"א במלבוש ציוני.

לטענה הראשונה איני רואה צורך להתייחס. בנוגע לטענה השנייה, שהרב ישעיהו חשין היה ציוני - זוהי טעות גמורה. הרב חשין היה איש אמונו של המהרי"ל דיסקין (מנהיג הפלג הקנאי בירושלים). הוא היה רחוק לחלוטין מציונות ומרעיונות של 'המזרחי'. כך גם כל בני משפחתו, כולל חתניו, היו חרדים גמורים ללא שום "אבק ציונות". רבים מהם נשאו תפקידים בכירים ב'עדה החרדית'.

ממילא יש כאן הוכחה הפוכה, לאמיתות המסורת, שהרי בחוגים אלו בהם חי הרב חשין לא היתה שום תוספת-כבוד לדבר על דבר שנדמה כ"ציונות" בעיני החוקרים (ובהם אטקס עצמו). אם בכל זאת חזרו והדגישו את הכוונה המשיחית שבעלייתם אבותיהם, אין זאת אלא שאכן מדובר במסורת אמת.

חשוב לזכור שעדותו של הרב חשין אינה מתייחסת למסורת קלושה שהתגלגלה בכמה דורות, ואין היגיון לומר שחלו בה שיבושים. הרב ישעיה חשין נולד בשנת תרכ"ז (1867), הוי אומר שהוא הספיק לראות את סבתו, שעלתה בעליית תלמידי הגר"א, ונפטרה רק בשנת תרנ"ז (1897) כשהוא בן שלושים. אין ספק שהוא שמע ממנה לא פעם על מניעי עלייתה ארצה.

כך גם אביו, הרב יצחק חשין, אשר נולד בשנת תקפ"ה (1825), ראה במו עיניו את תלמידי הגר"א ואת רבי ישראל משקלוב, ובוודאי סיפר לבנו הצעיר ישעיה מעשיות רבות מגבורת העולים, כמו גם על מגמת עלייתם.

הרב ישעיה חשין הכיר טוב גם את ר' יוסף ריבלין, בעל ה'פזמונים', ומן הסתם שמע כמה מדרשותיו, כך שלא ניתן היה לספר לו סיפורי בדיה לגבי שאלת השקפתו המשיחית.

לאור כל זאת אין לנו להטיל שום ספק במסורות שמתאר הרב חשין, על מגמתם המשיחית של תלמידי הגר"א, "לשם קירוב הגאולה ע"י קץ המגולה".

גם יתר האישים והרבנים המעידים בחוברת 'מוסדי ארץ' (שנדפסה בשנת תש"ז), על כך שאבותיהם עלו בעליית תלמידי הגר"א מתוך כוונה משיחית, כמו גם על פעילות ה"גברדיה" (ארגון שמירה על הישוב הירושלמי בתקופת תלמידי הגר"א) - מעולם לא נשמע ספק בצדקותם ובאמינותם, ולא יתכן שהם תיאמו גרסאות ביצירת סיפור שלא היה ולא נברא, מבלי שאף אחד יכחיש אותם בעת פרסום החוברת.

הזכרתי את הרב חשין מהעדה החרדית, שהיה "קנאי קיצוני" (כך מכנהו פרופ' יוסף יואל ריבלין ביומנו), וכעת אזכיר אדם נוסף שתמך במסורת הריבלינית המשיחית, וזהו ד"ר ישראל בן זאב. הוא היה חוקר חשוב שמחקריו זכו לכבוד ולאמינות, ואציין גם שהוא היה חילוני באורח חייו. קשה להעלות על הדעת שהוא יאמין לכדיות כאלה ואחרות על אבות משפחתו, ואף יאות לפרסמן על שמו. בכל אופן לא שייך לומר שהיה לו אינטרס לומר שהציונות התחילה מהחרדים, כפי שרומז אטקס.

כך כתב בן-זאב בחוברת הנ"ל (והדברים מתפרסמים בחייו):

"שארי הרב אליהו לנדא סיפר, כי במקרים יוצאים מן הכלל היו מתעמקים לפתור שאלות קשות מתוך 'סודות הגאולה' של ר' הלל משקלוב תלמיד הגר"א. כל אלה היו להם לעיניים בדרך עבודתם הגדולה של קיבוץ גלויות ובנין הישוב".

כלומר, יש כאן אזכור לחיבור משיחי קדום, ולא זו בלבד אלא שהוא מיוחס לרבי הלל ריבלין. נשים לב שהדבר לא נשמע מפי משפחת ריבלין, אלא מפי הרב לנדא, נינו של הגר"א, שבוודאי היה בקי במסורות של אבותיו. עדות זו סותרת לחלוטין את טענתו של אטקס, לפיה רש"ז ריבלין הוא שהמציא את המסורת המשיחית של תלמידי הגר"א, והוא שכתב את 'קול התור'.

האפשרות היחידה לתרץ זאת היא שגם הרב אליהו לנדא היה שותף לתרמית שניהל רש"ז ריבלין, אליבא דאטקס. כך גם נצטרך לומר שד"ר בן זאב, החוקר המומחה, נפל בפח בשעה שבא רש"ז ריבלין וסיפר לו על אבותיו אגדות שלא היו ולא נבראו. גישה כזו היא תמוהה מאוד, וקשה לקבלה. הלא באותה תקופה (שנות הארבעים) עדיין חיו בארץ אחרוני בניהם של תלמידי הגר"א, אשר עליהם אנו דנים. האם הם היו שותקים לנוכח בדיות כאלה ואחרות הנתלות בסיפורי עליית משפחתם לארץ? אזכיר לדוגמה את גברת מינה ריבלין, אשתו (האחרונה) של ר' יוסף ריבלין, שהיתה אז בחיים חיותה, (נפטרה רק בשנת 1952), האם נכדה רש"ז ריבלין עשוי לספר לה סיפורים שקריים על בעלה, ולייחס

לו כתבים מופלאים שמעולם לא כתב? האם יכל רש"ז לבוא ולספר סיפורי נפלאות מצוצים מהאצבע לגיסו, ר' אלתר דב וישנצקי (תרל"ד-תשט"ז), אשר עבד במחיצתו חותנו ר' יוסף ריבלין ב'ועד הכללי' במשך שש שנים? והנה וישנצקי מספר לנו לפי תומו, בחוברת שהדפיס בשנת תש"ו, על אמונתו המשיחית היוקדת של חותנו, עד כדי כך שהאמין שנשמתו משורש נשמתו של משיח בן יוסף! ('רבי יושעה, אבי בנין הישוב בא"י', עמ' 28).

ניתן להמשיך ולהביא דוגמאות רבות מתוך ספרו של אטקס, המלמדות כי בעיניו נעשתה פה קנוניה רבתי, שאין דומה לה, השמה לה למטרה להפוך את הגר"א ותלמידיו ל"ציונים". לדעתו שותפים לקנוניה הזאת קבוצה נכבדה של רבנים-שקרנים, צאצאים-חומדי כבוד, היסטוריונים-רמאים, והרכה מאוד תמימים. אליבא דאטקס, כל אלו שראו בעיניהם את תלמידי הגר"א או את בניהם, ומעידים שעלייתם היתה משיחית – הנם טועים לחלוטין, ודווקא הוא, המגיע מאתיים שנה לאחר התרחשות הדברים, יודע את האמת, ומפרסם אותה. וכמובן שהוא, לעומתם, מתאר לנו את ההיסטוריה בלי שום אינטרסים.

הפזמונים

פזמוניו של ר' יוסף ריבלין (שלמיטב ידיעתי לא נזכרו כלל במאמריו הקודמים של פרופ' אטקס העוסקים בנושא תלמידי הגר"א) הם למעשה אחת מההוכחות המוחצות לקיומה של תורת הגאולה מבית מדרשו של הגר"א. פזמונים אלו נכתבו סביב שנת תרט"ו 1855, עשרות שנים לפני שהומצא המושג 'ציונות', הרי אומר: לא שייך לדבר על אינטרסים זרים בכתבתם, כמו "חיקוי הספרות הציונית". פזמונים אלו מאפשרים לנו לקבל ביתר קלות את רעיונות הספר 'קול התור', שהנם דומים להפליא. ממילא מובנת התעקשותו של אטקס להוכיח שהפזמונים הללו הנם חיבור מזויף. הוא טוען שמחברם וממציאם של הפזמונים הוא בנו, רש"ז ריבלין.

הדבר תמוה מאוד, לאור העובדה שבשעת פרסום הפזמונים חיים עדיין מינה ריבלין, אשתו של ר' יוסף, ואף בנה, העסקן משה ריבלין (שנולד בשבוע בו נפטר אביו). האם הם יעברו בשתיקה על סילוף דמותו של ר' יוסף? או לחילופין, האם גם הם רמאים השותפים לקנוניה הנכלולית?

דמותו של ר' יוסף ריבלין

אטקס טוען שהפזמונים המיוחסים לר' יוסף ריבלין, המלאים במקורות חז"לים וקבליים, הנם מעשה זיוף של בנו רש"ז ריבלין. אטקס רוצה להוכיח שר' יוסף ריבלין לא היה מסוגל לחברם, משום שהוא לא היה גאון בתורה, וכל העדויות המתייחסות אליו מזכירות רק את הפן המעשי. "מצאנו שאישים שהכירו את יוסף יושעה ריבלין מקרוב לא ידעו דבר וחצי דבר על בקיאותו בתורת הסוד ועל היותו מחבר ה'פזמונים'".

דבר זה הוא מוזר מאוד. מעבר למאמריו של ר"י ריבלין, שפורסמו בעיתונות, המדברים בעד עצמם על גדלותו התורנית המרשימה, נביא כאן מספר דוגמאות מדברי בני דורו, שמתארות בפירוש דמות לא רק של עסקן ציבור, אלא של איש רוח וגדול בתורה.⁸

⁸ הדוגמאות מובאות גם בחוברת 'רבי יוסף ריבלין – ראש הבונים', שנדפסה בשנת תש"ז.

א. באחד ממאמריו של ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי, שמתפרסמים בחייו (נפטר בשנת תשט"ו) שהכירו היטב באופן אישי: "ערך הרב המנוח וערך מעשיו אי אפשר לתאר על גיליון גדול... הרב המובהק ר' יוסף ריבלין היה איש האשכולות שהכל בו, תורה, חכמה ומוסר, למד לעצמו ולימד לאחרים, ואפילו בהימים שהיה טרוד ביותר לא מנע מלתת שיעור לימודו ברבים כנודע". חלק מזה מובא על ידי אטקס עצמו (עמ' 146).

ב. הרב חיים מן, מנקודת מבטו, מתאר את ר' יוסף ריבלין כדרשן מופלג, הסוחף בדרשותיו את ההמון לבניין הארץ. את הדברים הוא כותב על סמך הכרותו האישית ועל פי מה ששמע מאביו ר' יעקב מן: "[ר' יוסף ריבלין] לימד כל יום שיעור ברבים, וכשגמר ששה סדרי משנה עשה סיום במשנה ושמחה, ובאו גם אנשים נכבדים מהעיר העתיקה לשמוע ה'הדרן' שלו. תמיד אחרי כל נדרי היה דורש לפני הקהל ומעורר את הלכבות להפליא... תמיד היה מלהיב את הרוחות לבנין [הארץ]... אזכיר כאן פתגם נאה ששמעתי מפיו בזמן שייסד את השכונה 'עזרת ישראל' 'אשה אחת מקרובותיו אמרה לו בתרעומת: הנה עוד שכונה חדשה בשם 'עזרת ישראל' ומחר תעשה עוד שכונה בשם 'גואל ישראל'. השיב לה ר' יוסף ריבלין: אבל אחרי 'גאל ישראל' יהיה שקט".

ג. ר' צדוק קרויז כתב: "ר' יוסף היה בעל רמזים ופתגמים נפלאים, בכל עניין היה משלב פתגם מחכים במילין דרבנן, ובשבתנו יחד בחגיגות מצווה שמעתי מפיו פתגמים גאוניים". הדברים הללו נדפסים בחייו של ר' צדוק קרויז, בשנת תש"ז (הוא נפטר בשנת תשי"ג), ואילו היו בדויים בוודאי היה מכחישם.

ד. רח"מ מיכלין כתב: "גם כתורה היה גדול כוחו של המנוח, ואל השיעורים הקבועים שלו שהיה אומר במשנה ובגמרא לפני הציבור יום יום, היה מוסר את נפשו" ('רבי יוסף ריבלין', גרייבסקי, תרפ"ו).

כמו כן ראוי להזכיר שוב שגם במאמריו של ר' יוסף ריבלין אשר פורסמו בעיתונות בחייו, ישנם ביטויים משיחיים רבים, המזכירים את הרעיונות המובעים בפזמונים וב'קול התור'. באחד ממאמריו הוא מתבטא: "מי הוא אשר טח מהשכיל לבבו על כל החדשות ההווים לבקרים שהמה מחזיונות נביאינו יעודי חווינו". גם בכתבי תקנות של שכונות שבנה, והיה שותף בניסוחם, חוזרים ונשנים ביטויים קבליים ומשיחיים, כפי שהראינו לעיל.

צריך לזכור שר' יוסף היה איש צנוע ומעלי, ולכן לא הבלית את גאוניותו בתורה, ובמיוחד בתורת הקבלה שמאז ומעולם נלמדה בהסתר. בריחתו מפרסום ומכבוד היתה לשם דבר, ונזכרת לרוב בזכרונות בני דורו. במסגרת זו גם נהג להצניע את פעולותיו ואת משמעותם ההיסטורית. מסיבה זו הוא לא כתב מעולם בעיתונות על הקמת נחלת שבעה, השכונה הראשונה שבנה, הגם שבוודאי האמין והבין שמדובר בצעד היסטורי מהפכני.

אטקס קובע גם כי ר' יוסף ריבלין "הוא איננו מקובל ואיננו פייטן". אכן אין בידינו כתבים קבליים פרי עטו (מלבד הפזמונים שבהן ניכרת שליטתו בקבלה), אולם תמהני מדוע נמנע אטקס מלהציג לקורא את העובדה המעניינת, שר' יוסף ריבלין השתתף בהגהת ספר 'שער הגלגולים' למהרח"ו, כפי שנזכר בשער הספר שנדפס בירושלים בשנת תרכ"ג (1863) בדפוס ר' ישראל ב"ק. ובכן, לא רק שר' יוסף ריבלין התעסק בענייני קבלה (כבר בגיל צעיר, בהיותו כבן 25) אלא בחר דווקא בתחום ה"גלגולים", והדבר מתאים לדמות המצטיירת מתוך ספר הפזמונים שחיבר, ולעדויות מכריו עליו. אגב, ריבלין מכונה בשער הספר בתואר: "האברך המופלג".

בכלל תמוה הדבר, איך על סמך עדויות בודדות שמצא אטקס, הוא מתיימר לקבוע את אופיים של אנשים שונים שחיו לפני 100 שנה ומעלה, ואף לקבוע את טווח ידיעותיהם. מכיוון שהוא לא מצא עדות קדומה על כך שר' יוסף ריבלין שלט בתורת הקבלה, ובכלל – שנודע כגאון בתורה – הוא קובע שהוא לא היה כזה. ומכיוון שהוא טרם מצא עדות על כך שר"צ ריבלין שלט בתורת הקבלה, הוא מסיק בהחלטיות שהוא לא שלט בה: "הוא לא היה מקובל ואף לא עסק בכתבי הגר"א". וכאן אני שב וחוזר לתמיהתי הכללית על שיטת מחקרו של אטקס המושתתת על הכלל המפוקפק "לא ראינו".

האם רש"ז הוא מחבר הפזמונים

אטקס טוען שרש"ז ריבלין הוא המחבר של הפזמונים, זאת על סמך הנחתו שלא מצינו משיחות גר"אית לפניו, ועל סמך דמיון הפזמונים ל'קול התור', אשר לדעתו חובר על ידי ש"ז.

על קביעתו זו אני רוצה להביע מספר תמיהות:

1. חוקרים בני משפחת ריבלין, כמו אליעזר ריבלין ויוסף יואל ריבלין, עבדו ופירשו את הפזמונים (לקראת הדפסתם), מתוך הנחה שמחברם הוא ר' יוסף ריבלין. האם הם לא ידעו שמחברם הוא קרוב משפחתם הצעיר רש"ז ריבלין? ואם תמצא לומר שהם קיבלו את הפזמונים ממנו, יחד עם סיפור מומצא על שייכותם לאביו, יש לשאול שתי שאלות: א' – האם חוקרים משכילים כמותם, אשר הכירו לפני ולפנים את מסורות משפחתם – ואף הכירו אישית את ר' יוסף ריבלין כנערים צעירים – היו מאמינים לרש"ז ומקבלים ממנו מסורת משיחית שמעולם לא שמעו אותה עד ליום בו נפגשו עמו וקבלו את הפזמונים?! האם לא היו חושדים שהמחבר הוא ש"ז בכבודו ובעצמו?

2. התמיהה השניה היא, שלפי אטקס יוצא שרש"ז ריבלין לא רק העליל עלילה שווא על הגר"א ותלמידיו, לא רק רימה את כולנו, אלא גם בעזות מצח המציא סיפורים שלא היו ולא נבראו על אביו, ר' יוסף ריבלין. שהרי אנו מוצאים בספר הפזמונים תיעוד (הכתוב בגוף ראשון) של התגלויות וחזיונות מופלאים אותם חזה ר' יוסף ריבלין, ובמהלכם נפגש אף עם הגאון מוילנה (!) וגדולי תלמידיו, והם שעודדו אותו לבצע את שליחותו המשיחית בבניית ירושלים. האם כל החזיונות הללו הנם המצאה קודחת של ש"ז ריבלין, שלא חס על כבוד אביו מולידו?

אני מדגיש שמדובר בתמיהות, ובשונה מגישתו של אטקס – אני לא הופך תמיהות להוכחות. מקושיות לא מתים, כך מקובל לנו. ועם זאת, חוקר אחראי אינו יכול שלא להעלות אותן. ממילא כעת הבחירה חופשית בידינו: האם אנו רוצים לומר כי רש"ז ריבלין היה שקרן ונוכל, שלא חס על כבוד אביו, ולא חשש שמא יתבדה על ידי אחד מזקני דורו או על ידי אשתו של אביו (מינה ריבלין), שיכחיש את עדויותיו; או שמא הוא דובר אמת, והפזמונים הם אכן חיבור של אביו, גם אם זכו לעריכתו.

כמו בנושאים אחרים בספר, גם לגבי הפזמונים אטקס שולף את הקלף המנצח: "לא שמענו". אין כל עדות לקיומו של כתב יד 'מקורי' וקדום שעמד לנגד עיניו של [אלעזר] הורביץ, והמסקנה המתבקשת היא ששלמה זלמן הכתיב לו ספר זה (עמ' 155). כלומר מתוך חיבור שרש"ז עצמו יצר. והכל מפני חוסר הבנה בדרכי יצירת חיבורים כדוגמת 'קול התור', שעברו מספר שלבים מאז יצירתם ועד לחתימתם, וכמו שביארתי לעיל.

יחסו של הראי"ה קוק לפזמונים

באלול תרפ"א התקיים טקס אזכרה לר' יוסף ריבלין ובוני שכונות ירושלים. ראש הנאומים היה הראי"ה קוק, ונאמו נרשם על ידי לפחות אחד מהנוכחים – ישראל ברדקי. אלא שברדקי לא פרסם מעולם את הנאום המלא, וכאן מתחילה הבעיה. פנחס גרייבסקי פרסם קטעים ממנו, בספרו 'כנסת ישראל ואחותה אלכסנדריה של מצרים' (ירושלים, תרצ"ו, 1936), וכן בעיתונות היומית פורסמו קטעים נוספים, בהם הראי"ה מדבר בשבח פעילותו המעשית של ריבלין, ובשבח מאמריו שפורסמו בעיתונות.

והנה בקטע שפורסם על ידי פרופ' יוסף ריבלין, בהקדמה לספר 'ברית אבות', הוא מביא קטע מתוך אותו נאום, בו הראי"ה התבטא: "קראתי ולמדתי לעת עתה משיריו... פנימיותם מעיין של רעיונות ורמזים נפלאים... מעין ישועה הם בדרכי הגאולה, בניין ירושלים ושיבת ציון... תורה רבה ועמוקה הם שיריו הקדושים של ר' יוסף וללמדם אנו צריכים כראוי".

אם דברים אלו אכן נאמרו על ידי הרב קוק, הרי שקורס כל מגדל הקלפים שבנה אטקס בספר שלפנינו. זאת משום שמדובר על עדות קדומה, משנות העשרים, לפני שרש"ז ריבלין מופיע בתמונה, והיא מאשרת את קיומם של פזמונים קדומים של ר' יוסף ריבלין, המלאים משיחות גר"אית⁹.

העובדה שפנחס גרייבסקי ואחרים לא פרסמו את הקטע הזה אינה מוכיחה שהוא לא נאמר על ידי הרב קוק. גרייבסקי עצמו ציין שהוא מביא רק קטעים מתוך הנאום הארוך, אשר גרסתו המלאה נותרה בכתב ידו של ברדקי¹⁰.

אבל כפי שהסברתי, מוכרח אטקס לטעון שיש כאן זיוף, על מנת להעמיד על תלו את המגדל המפואר שבנה. וכך כותב אטקס: "התעוזה בהמצאת 'עדויות' ובייחוסן לאישים שונים הגיעה לשיאה בדברי ההספד שנשא, כביכול, הרב אברהם יצחק הכהן קוק באזכרה ליוסף יושע ריבלין" (עמ' 152).

אטקס מבקש להוכיח מכתבה שפורסמה אז בעיתון 'הארץ', שהרב קוק דיבר רק על "ערך החלוצים הראשונים שעבדו במסירות נפש", ולא על הפזמונים. טענה זו שוכחת שכך היא דרכו של עיתון – לקצר, ובוודאי שלא להביא במלואו את נאומו הארוך (ואולי גם: העמוק) של הרב קוק.

אטקס קובע ש"גם אם נניח שהראי"ה קוק נחשף לספר [הפזמונים], אין להעלות על הדעת שהיה אומר עליו את מה ששלמה זלמן ריבלין שם בפיו. כמו במקרים אחרים כך גם במקרה זה, הדברים שיוחסו לרב קוק ראו אור שנים לאחר מותו וכך לא יכול היה להכחיש אותם" (שם).

דברים אלו הנם דמגוגיים. אטקס מסמן את המטרה, וסביבה משרטט את העיגולים. הוא לא מסוגל להעלות על הדעת שהרב קוק דיבר בשבח הפזמונים [שהרי אטקס החליט – על סמך שום ראיה חיובית – שהם בדיה כוזבת] וממילא חייבים לומר שאת דברי השבח על הפזמונים הרב קוק לא אמר, אלא רש"ז המציא אף אותם.

עם זאת, כותב אטקס (שם), גם אם נאמר שהרב קוק נחשף לספר הפזמונים, "אין להעלות על הדעת שהרב קוק היה אומר" את הדברים הללו. למקרא דבריו אלו של אטקס אני מבולבל: לאור מה

⁹ ואם אכן נאמרו דברי הרב קוק על הפזמונים, אין שום סיבה להניח שנאומיהם של יתר הרבנים באירוע, ודבריהם בשבח הפזמונים, שפורסמו אף הם על ידי משפחת ריבלין, אינם אותנטיים, כפי שטוען אטקס.

¹⁰ לא יפלא שיום אחד הוא ימצא בגנזי המשפחה, ובמקרה כזה תהיה לנו הוכחה מוחצת מאין כמותה לכאן ולכאן – האם רש"ז ריבלין הינו שקרן ונוכל, או שמא הפזמונים, וממילא רעיונות 'קול התור' הנם אותנטיים.

שלמדנו מאטקס עד כה, איך אפשר להעלות אפשרות כזאת. הלא אטקס שכנע אותנו בלהט רב שרש"ז ריבלין בדה מלבו את הפזמונים בשנות הארבעים, ואנו מדברים על נאום של הרב קוק שניתן עשרים שנה קודם לכן, בשנת 1921.

לו יהי כהצעתו של אטקס, והרב קוק אכן הכיר את הפזמונים, לא הבנתי מדוע אין לעלות על הדעת שהוא ישבח אותם. אטקס לא מרגיש צורך לנמק זאת, ויתכן שהוא מסתמך על המשפט הציני שכתב קודם לכן: "הפלא ופלא, הרב קוק, ענק הרוח ומהוגי הדעות החשובים...היה זקוק לספר הפזמונים כדי ללמוד ממנו 'רעיונות ורמזים נפלאים בדרכי הגאולה'".

בעיני אטקס העובדה שהרב קוק היה גאון ופורץ דרך במחשבת ישראל, מכריחה לומר שהוא לא יכל ללמוד מאף אדם. את הכל הוא היה מוכרח להמציא בעצמו, כולל את השקפתו הציונית שרבים וטובים היו שותפים לה כבר לפניו (ובהם רבו הנצי"ב מוולוז'ין). כמובן אלו דברים חסרי שחר, והקלות הבלתי נסבלת שאטקס מבטל ומוחק עדויות שונות בגלל ש"אין להעלות על הדעת", היא תמוהה, פזיזה, ולעיתים גם מסוכנת.

ושוב אני רוצה להביע את אותה התמיהה שהבעתי לעיל על דרכו של אטקס. אם דברי השבח על הפזמונים לא נאמרו על ידי הרב קוק, והם בדיה נוספת של רש"ז ריבלין, עולות שתי קושיות. הראשונה – איך לא חשש רש"ז שעשרות האנשים שנכחו באירוע, וחיו בזמן פרסום הדברים, יכחישו אותם. לדוגמה – הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, שהיה גם מקורב לר' יושע ריבלין, ובוודאי הכירו טוב, הן באופן אישי והן מסיפורים של בני הדור הקודם. הוא, שנכח באותו מאורע בשנת תרפ"א, ואף נשא בו דברי זכרון על ריבלין, היה דייקן מאוד, ובקלות היה עלול להכחיש את דבריו של רש"ז ריבלין על הפזמונים בפרט, ועל גאונותו של ריבלין בתורת הגאולה של הגר"א בכלל.

אלא מסתבר שהציטוט בשם הרב קוק בשבח הפזמונים הוא אותנטי, ומלמד אותנו על כך שכבר לפני שנדפסו הפזמונים, הם היו לעיני כמה מרבני ירושלים. יש לציין שבספר 'מוסד היסוד' נטען שעוד בחייו של ר' יוסף ריבלין הושרו כמה מפזמוניו בעת בניית השכונות החדשות, וגם זו עובדה שהיה ניתן אז, בעת פרסומה, להפריכה על ידי זקני ירושלים, או לכל הפחות להעלות כנגדה תמיהה רבתי.

יחסו של הראי"ה למסורות משפחת ריבלין ולמשיחיות הגר"אית

אטקס טוען ש"שלמה זלמן ריבלין טען שהרב קוק התרשם עמוקות מן הספר שחיבר אביו, והוא אף הביא דברים שכתב כביכול הרב קוק בשבחו של ספר זה. ואולם, כפי שכבר התברר לעיל, הרב קוק לא הכיר כלל את ספר 'הפזמונים' ואת הדברים שבספר הזה שם שלמה זלמן בפיו" (עמ' 188).

כשאנו מדברים האם הכיר הרב קוק את הפזמונים, והאם הזדהה עם רעיונות 'קול התור', חובה עלינו להזכיר את המקור היחיד בכתבי הראי"ה (מבין אלו שנדפסו) בו הוא מתייחס לגר"א בהקשר ההיסטורי, והוא מתאר דמות משיחית ביותר. יש לציין כי זהו המקום היחיד שבו הרב קוק מתייחס לגר"א שלא בהקשר הלכתי או מוסרי.

למרבה הפלא, אטקס לא מזכיר ולו ברמז את האזכור הזה, הנוגע מאוד לדיון לעיל על יחסו לפזמונים, ואולי אף מיתרו לחלוטין.

מדובר במכתב של הראי"ה שכתב הראי"ה בשנת תרצ"ד (ונדפס אז). המכתב נדפס שוב על ידי הרב משה צבי נריה ב'שיחות הראי"ה', בפרק המתאר את זיקתו של הראי"ה לתורת הגר"א, וכן נדפס שוב (בגרסה מלאה) על ידי, בעלון 'שבת הראי"ה' גיליון מס' 52.

במכתב זה כתב הרב קוק בין היתר את השורות הבאות:

"כמו שמן השמים עכבו את הרועה הנאמן משה רבינו ע"ה, מלבוא אל הארץ בפועל... כמו כן הננו בטוחים בעז"ה, שההתלהבות הקדושה והעליונה של רבינו הגאון החסיד האלוקי רבינו אליהו זצ"ל, שלא יצאה לפועל על ידי עיכובים מן השמים, בעת אשר לא הגיע עדיין הזמן להתחלת צמח ישועה של הקץ המגולה לישראל".

כלומר: הראי"ה משווה בין הגר"א למשה רבינו, כסיבה לאי הגעתו לארץ. דברים דומים מופיעים ב'קול התור' וכן בפזמוני ר' יוסף ריבלין. לכאורה יש כאן תמיכה ברעיון אופייני ויסודי של המסורת הריבלינית, שלא מתוך כתבו של רש"ז ריבלין, וממילא הוכחה לאמינותה.

אמנם יש לדחות הוכחה זו. רבי אליהו מקאליש כתב¹¹ שנים רבות קודם לכן את ההשוואה בין מניעת עליית הגר"א למניעת עליית משה רבינו, ויתכן והראי"ה למד מכתביו את הדברים.

(ודברים דומים כתב הרב חרל"פ בשנת תש"ו (1946), כנראה לפי מה ששמע מאבותיו: "ואמנם, כיוון שכניסה כזאת לארץ מצד התורה הייתה חפצו של משה רבינו ע"ה ולא נענה על זה, על כן כל אלו שהם משורשו הם ג"כ מעוכבים לבוא ומנעוהו מן השמים, והיה מוכרח לחזור לביתו").

על כל פנים אנו למדים ממכתב זה דבר חשוב מאוד, בדעת הראי"ה – שאחת הסיבות לחזרתו של הגר"א לוילנה, היתה מפני "שלא הגיע עדיין הזמן" לגאולה. יש להדגיש כי דבר זה אינו נזכר ב'קול התור' ובפזמונים.

מתוך דברי הראי"ה נסיק שני דברים:

א. עלייתו של הגר"א לא היתה עליה "תמימה" כפי שעלו יהודים בכל הדורות, אלא בעלת גוון משיחי, אלא שהתברר שטרם הגיע זמן הגאולה, ולכן כשל ניסיון עלייתו. יש לציין שצביעת עלייתו של הגר"א בגוון משיחי מצויה אך ורק בכתבי משפחת ריבלין, ובראשם 'קול התור'¹². ואם כן לכאורה יש כאן הוכחה להיכרות של הראי"ה עם מסורת משפחת ריבלין, והזדהות עמה. נזכיר שאת המכתב הדפיס ר' אליהו לנדא (דור חמישי להגר"א).

ב. בזמנו של הגר"א טרם הגיע זמן הגאולה. דברים אלו עונים נכוחה על שאלה שנשאלה "מדוע אין ולו ציטוט אחד מדברי הגר"א שחובה על ישראל לקום ולעלות לציון". לפי דברי הראי"ה התשובה פשוטה: לא מצאנו ולא נמצא לעולם שהגר"א יכתוב על חובה כזו, משום שהדבר מנוגד להבנתו ש"טרם הגיע זמן הגאולה". מסיבה זו הוא לא הורה לתלמידיו לעלות בחייו, ואף הוא עצמו לא עלה בסופו של דבר. כל שכן שלא יאמר הגר"א שיש "חובה" על כלל עם ישראל, בכל ארצות פזוריו, לעלות ארצה. תלמידיו המובהקים של הגר"א, ברוח קדשם ועל פי מה שלמדו מרבהם, ידעו לכוון את שעת הגאולה, אשר בה ראוי לעלות ארצה. יתר על כן, גם כשהם עולים הם אף פעם לא כותבים לאחיהם שבגולה שיש "חובה" לעלות, אלא מדברים על לב העם בדברי ריצוי ופיוס בשמה של ארץ

¹¹ עליות אליהו, וילנה תרט"ז, דף לט ע"ב, הערה פו.

¹² אחרים טענו שכוונתו היתה לקיים המצוות התלויות בארץ, או לכל היותר "לחדש הסמיכה", אולם לכאורה לא מצינו שיקשרו את עלייתו לשאלת קץ הגאולה.

ישראל השוממה והמחכה לבניה. זאת משום שהגאולה אינה פרי יוזמתו של אדם בודד, גדול ככל שיהיה, ואינה יכולה להיות "חובה", אלא תהליך היסטורי טבעי שדרכו מעורר הקב"ה את עמו לשוב לארצו. מסיבה זו גם לא נמצא מקור בכתבי הגר"א על כך שהגיעה "אתחלתא דגאולה". איך יכול הגר"א לבטא על מושג היסטורי כזה, בשעה שהוא יושב בוילנה, ועם ישראל רובו ככולו בגלות המרה. (אכן ישנה אמרה חשובה מהגר"א, ואיננו יודעים אימתי בדיוק נאמרה, המלמדת על כך שלדעתו הגיע הזמן לגאולה: "ועתה כבר הגיע לקום בתולת ישראל" - מעשה רב, שאלתות, קמט, ראו שם).

גם כשתלמידיו עולים לצפת ולירושלים, במתי מעט, לא שייך לדבר על אתחלתא דגאולה, אלא רק מצד שמתחיל תהליך איטי, בזעיר אנפין, של שיבה לארץ. והגם שרק מעטים יחסית הם העולים, הרי שהם עושים זאת "בשם כל ישראל", וממילא יש כאן בחינת אתחלתא זעירה של תהליך הגאולה.

מסורת תלמידי הגר"א בכתבי הרב חרל"פ

בהמשך מאמרו של הרב חרל"פ משנת תש"ו (1946), ממנו הבאתי לעיל, הוא כותב שהגר"א ביקש לעלות לירושלים "לאוקמא שכינתא מעפרא", ו"לולא העיכובים מן השמים שעוד לא הגיעה שעתו, היתה אז מתקיימת הנבואה "הנה אנוכי שולח לכם את אליה הנביא" וגו', כלומר: הייתה לגר"א כוונה משיחית בעליית ארצה, בניגוד לעמדתו של אטקס.

בהמשך דבריו קובע הרב חרל"פ שתלמידי הגר"א שעלו לארץ זכו לרוח הקודש וגילויי אליהו, והם אשר נתנו את ההשראה לר' יוסף ריבלין, ומתוך כך הוא חיבר את הפזמונים. הדברים נכתבים בתאריך י"ב אלול תש"ו, בשעה שבירושלים חיים וקיימים עשרות אנשים צאצאי תלמידי הגר"א, שללא ספק יכולים להכחיש את הדברים, אך כמובן אף אחד לא עושה זאת. אין צורך לומר שהרב חרל"פ מכיר את המסורת הזאת לא מפיו של רש"ז ריבלין, אלא מאבות אבותיו, אשר על סיפוריהם גדל.

אטקס מכנה את דבריו של הרב חרל"פ כ"עדות חריגה באופייה" (דבר שאינו נכון, לאור כל האמור לעיל), וטוען: "ללא ספק מדובר במכתב אותנטי, ועם זאת אין בו כדי לסתור את כל שנאמר לעיל. הרב חרל"פ היה כבן ארבע עשרה כאשר יוסף יושעה נפטר, ההיכרות שלו עמו היתה שטחית ביותר, ומכאן שהדימוי של יוסף יושעה כמחבר ה'פזמונים' התבסס על מה ששמע הרב חרל"פ מבני משפחת ריבלין, שדאגו לשלוח לו עותק של הספר. הרב חרל"פ אימץ דימוי זה כשם שיאמץ רכיבים אחרים של המיתוס הריבליני, מפני שהם עלו בקנה אחד עם השקפת עולמו הציונית משיחית" (עמ' 153).

במילים אחרות: אטקס טוען שהרב חרל"פ בתמימותו או בזדון לבו - גם הוא הצטרף לקנוניה של רש"ז ריבלין. שוב אנו רואים שכל מי שמאיים על התיאוריה שבנה אטקס, מושלך אוטומטית לקטגוריה של הנוכלים או הפתיים.

ישנו מאמר נוסף של הרב חרל"פ על עליית תלמידי הגר"א, ואטקס לא מזכיר אותו. המאמר, שנקרא 'עליית אליהו', נכתב כנראה בשנת תש"ח, ובו חוזר הרב חרל"פ על המסורת המשיחית, וקובע שהגר"א עלה ארצה "להכין את עם הקודש לשיבתם לארצם... ועל כן לא נח ולא שקט לעורר את תלמידיו וכל מכיריו לשוב לארץ ישראל ודוקא לירושלים... לשם כך זירז עצמו הגר"א להכין את נסיעתו לארץ ישראל למען להגשים בפועל את חזון הנבואה "הנה אנוכי שולח לכם את אליהו הנביא...".

בהמשך מאמרו הוא כותב: "אי אפשר להאריך הדיבור בכל מה שיד ד' השכיל על אליהו ותלמידיו כי הם מהדברים שהם מכבשונו של עולם", כלומר: יש סיבה עמוקה לכך לחוסר האזכורים של משיחיות הגר"א ותלמידיו, עליה תמה אטקס. וכן כותב: "היו גם כן כאלה שרצו להכחישה (את תקופת עליית תלמידי הגר"א) ולא דיברו ולא סיפרו עליה, אולם האמת היא עד לעצמו ואין צריך ראייה".

לאחר מכן הוא כותב "על פי מה שמקובלני מפה לאוזן" (ורק מי שהתעקמה דעתו יטען שהכוונה לפיו של רש"י ריבלין): "הופעת נשמתו של אדוננו הגאון בעולמנו היתה בשביל שלושה דברים.... השיבה לציון משכן כבוד ולירושלים בית מקדשו, לבנות ולשכללם בהדר קדשם, ולדעת כי ארץ ישראל היא כסוכה שמצוותה תעשה ולא מן העשוי... בקיבוץ גלויות על דרך קץ המגולה... אשר זאת היתה מגמתם של רבינו הגר"א ותלמידיו בעבודת יסוד הישוב בארץ הקודש...". העובדה שחלק מהדברים שמביא הרב חרל"פ על הגר"א אין להם זכר ב'קול התור' ובספרות הריבלינית, מלמדת שאכן היתה לו מסורת מאבותיו ורבותיו בנוגע למגמותיו המשיחיות של הגר"א.

טעות בזיהוי מחבר

אסיים בהערה על סעיף בדבריו של אטקס, אשר עשויה ללמד אותנו דבר-מה על דרכי מחקרו. בפרק ט"ו בספרו סוקר אטקס את חדירת הרעיונות של 'קול התור', ובכלל של מסורת "הציונות המשיחית של הגר"א ותלמידיו", לחוגי הציונות הדתית. בעמ' 188-189 הוא נוקב בשמות של רבנים שונים מהמגזר אשר אמצו את הרעיונות הללו בחום רב. בתוך כך הוא גם דן במאמר שכתבתי אני, באחד מגליונות הירחון 'אור חדש' אותו ערכתי במשך מספר שנים. ירחון זה הוקדש לחקר משנת הראי"ה קוק ותולדותיו, ובגיליון המדובר כתבתי על חשיבות לימוד תורת הגאולה של הגר"א, והצורך בהכרת ההיסטוריה של עליית תלמידיו ומפעליהם. אטקס מתפלפל בדבריי, חושף פרטים על מחברם, ואת כל זה הוא עושה ללא הזכרת שמי. הכיצד יתכן הדבר? אטקס טעה בזיהוי מחבר המאמר שנכתב בסך הכל לפני שנים ספורות.

אטקס משוכנע שהכותב הוא הרב יצחק דדון, משיבת מרכז הרב, ופעמיים כותב שזיהויו הוא "קרוב לודאי" (שם), ומשום כך מעניק לקורא פרטים ביוגרפיים על הרב דדון. זאת בשעה שלרב דדון אין שום קשר למאמר הנזכר, אשר כאמור כתבתי מדעתי.

וכאן יורשה לי להביע תמיהה רבתי: הלא בשיחת טלפון פשוטה, שלא לדבר על חיפוש זריז באינטרנט, היה יכול לגלות אטקס מיהו העורך של כתב העת 'אור חדש', ומי מחבר המאמר. כיצד ניתן לזכות אדם שלא מדעתו על מאמר שהוא לא חתום עליו? שיחה עמי, כעורך הירחון, הייתה לא רק חוסכת מבוכה מיותרת לרב דדון שהוכנס לקלחת על לא עוול בכפו, אלא אף הייתה עשויה לתרום למחבר בידיעות חשובות על "ציונות הגר"א ותלמידיו" שנעלמו ממנו בשעה שכתב את החיבור שלפנינו, וחלקן הובאו במאמר שלפניכם¹³.

¹³ בהערת שוליים (מס' 30) מפנה אטקס לספרי 'בנין יוסף' (על ר' יוסף ריבלין והראי"ה קוק), אותו הוא מכנה: "ניסיון ליצור זיקה של רציפות בין המיתוס הריבליני ובין הרב קוק", תוך שהוא משבח בצורה משמעותית את שם הספר. כותרת המשנה של ספרי היא "מאמרי הראי"ה על בניית הארץ בקדושה" – כלומר התיישבות דתית וחרדית בארץ ישראל כהמשך למפעלם של תלמידי הגר"א שבנו את הארץ בקדושה [=מתוך אידיאולוגיה תורנית], אולם אטקס מצטט את כותרת המשנה: "בניית הארץ הקדושה". הבדל של אות אחת, שמבטא החטאה בהבנת תוכן החיבור ומגמתו.